Original scientific paper

Szeli István

DOSITEJ-KOMMENTÁROK

DOSITEJ OBRADOVIĆ EGYIK LEVELÉNEK MAGYAR ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Dositej Obradović rendkívül gazdag és változatos írói életpályája nem különösen hálás témája a magyar és a szerb szellemi kapcsolatok történészének, de az összehasonlító irodalomtudomány kutatója is e tudományágnak legföljebb abban a változatában foglalkozhat érdemlegesebben az író művével, amit Paul van Tieghem általános irodalomtörténetnek nevez. A francia irodalomtörténész ui. elégtelennek tartja a kétoldali kapcsolatokra szorítkozó vizsgálatokat, mert azok nem világíthatnak rá az olyan jelenségekre, amelyek egyidejűleg több irodalomra is jellemzők. Ezeket csak akkor lehet „külön-külön belefoglalni minden egyes nemzeti irodalomba, nemzeti megnyilvánulásaik végtelen és különböző részleteibe, ha egységükben és nemzetközi jellegzetességükben tanulmányoztuk őket (...) ez a tanulmányozás önmagában is hatásos és érdekes lehet, mert megvilágítja azokat a szellemi kapcsolatokat, amelyek ugyanannak a nemzedéknek sok emberét egyesítik. Az általános irodalomtörténet tehát kettős előnyt nyújt: egy-egy nemzet irodalomtörténészének az összehasonlító irodalomtörténetnél jobban lehetővé teszi, hogy teljesebb mértékben ismerjen meg egy írót, egy művet, látva azt beágyazottan a nemzetközi irodalmi környezetbe, amelyhez tartozik.[1]"

Kérdésünket ezek után úgy fogalmazhatjuk meg, hogy mit jelent számunkra, milyen tanulságokkal jár Dositej Obradović életművének tanulmányozása?[2]

Pusztán kapcsolattörténeti megközelítése, tehát írói pályájának és opusának a tanulmányozása a szerb és a magyar irodalom érintkezése és kölcsönössége tekintetében csak csekély eredménnyel járhat, hisz Dositejt sokkal szorosabb kötelékek fűzik a német, román, francia, görög, albán, bolgár, olasz, de még az angol nyelvhez, kultúrához, irodalomhoz, szellemhez, történelemhez és társadalomhoz is, mint a magyarhoz, annak ellenére, hogy az egykori Magyarország területén született, ott serdült fel, s fiatal életének fejlődésére nézve igen fontos esztendőket töltött Temesvárott, Szerémségben, Pozsonyban, Modorban (ahol Risto Kovijanić gondos kutatásai szerint más magyar szellemi kiválóságok mellett Bessenyei Györggyel is közeli kapcsolatba került), könyveinek jó részét pedig Budán nyomták. Munkái befogadásának is csak gyér nyomaival találkozunk a kortársi magyar irodalomban. Kazinczy hatalmas levelezésében

nem bukkan fel a neve, a korabeli lapokban és folyóiratokban sem. A magyar írói lexikonok közül Horányi Elek műve, az 1155 írót bemutató Memoria hungarorum et provincialium scriptis... (Bécs, 1775. és Pozsony, 1777.) természetszerűleg nem említi, hisz Dositej első nyomtatott munkája csak 1783-ban, negyvennégy éves korában jelent meg. Ugyanilyen okból Bod Péter Magyar Athenása (1776) sem jegyezhette nevét. Wallaszky Pál 1785. évi Conspectusa számára viszont még nagyon új a szerb író neve ahhoz, hogy lexikonában reagáljon a Sovjeti zdravago razuma előző esztendei megjelenésére, noha ő is, mint Horányi, a hungarus-tudat képviselőjeként, még nem a *magyar*, hanem a *magyarországi* irodalom míveseit és műveit ismerteti nyelvre vagy nemzeti hovatartozásra való tekintet nélkül, ideértve az erdélyi, a dalmáciai, a szlavóniai, a mai Vajdaság területén működő és egyéb helyről származó literátorokat is. Pápay Sámuel 1808-ban megjelent munkája, A magyar literatúra esmérete pedig már csak azért sem méltathatta figyelemre Dositej műveit, mert a XIX. század első évtizedére az irodalmi tudatban már jelentős változás állt be: noha a romantika nemzeti szellemű kibontakozása majd csak mintegy másfél évtized múlva szorítja háttérbe a literatúra „mint olyan" felvilágosodástól örökölt, univerzális és nemzetileg közömbös szemléletét, munkájában Pápay mégis már csak magyar nyelvű írókat tárgyal.

A szerb író prózájában és költészetében a legjobb esetben is csak bizonyos motívumok, fogalmak, nevek utalnak arra, hogy Budán, Győrött, Pozsonyban vagy Modorban s másutt, ahol megfordult, az övéhez közeli társadalmi és szellemi közegben jár, anélkül azonban, hogy a felszíni jelzéseken kívül ez maradandó nyomokat hagyott volna műveiben. Jellemző lehet erre például önéletírásának az az (egyetlen) részlete, amely a Bessenyei Györggyel való (nem egyetlen) érintkezéséről emlékezik meg. Ez az 1788. szeptember 14-én Königsbergben kelt följegyzése (Önéletrajz, II. rész, VII. levél) egy több mint tizenegy évvel korábbi emléket idéz: „Egy Takács nevezetű úr, ki első volt a városban [Modor] s gyakran szép társasággal, tisztekkel s más urakkal vette körül magát, nagy szívélyességgel fogadott házába. Nála ismerkedtem meg a nekem igen kedves Besine lovaskapitánnyal, akivel a Modor közelében lévő faluban, ahol állomáshelye volt, gyakran napokat töltöttem együtt." Risto Kovijanić szorgos utánjárása[3] derítette föl, hogy itt Takács Ferencről, Pozsony vármegye nyugalmazott alispánjáról van szó, az elferdített nevű „rittmeister" pedig Bessenyei György, aki 1777 nyarán Mária Terézia kíséretében valóban a Modor közelében lévő Pezinok (Bazin, Bösing) községben tartózkodott, Kupetzky János szülőhelyén. Mindenesetre ez nemcsak életrajzukban érdekes mozzanat, hanem a felvilágosodás magyar és szerb irodalmára nézve sem lett volna közömbös hírt kapnunk róla, hogy miről esett szó közöttük: valamely aufklérista bölcselő legújabb traktátusáról-e, a bécsi színésznőkről vagy éppen a jó modori borokról... Az erről szóló tudósítással Dositej azonban adósa maradt az irodalomtörténetnek.

Hasonlóképpen csak következtetni tudunk Dositej más „magyar" élményeinek a hátterére is. A Ljubezni Haralampije aposztrofálással kezdődő rendkívüli jelentőségű programadó prózai írásának (1783) óda-betétje II. József császár bölcsességét énekli meg, s többek között azért magasztalja az uralkodót,

mert – eltörölvén az apácarendeket és zárdákat – megszabadította a „szerb, oláh és magyar szüzeket" szorongásaiktól, a kolostori élet szigorától, s fölmentette őket attól, hogy továbbra is dacoljanak a természet törvényeivel. Tudunk aztán bizonyos anekdotikus részletekről is, amelyek hátterében szintén magyar élmények húzódnak meg.[4]

Az író pályáján közte és a magyar világ között egyéb (szorosabb és mélyebb) szellemi vagy személyi kapcsolatokról nincs tudomásunk. E Dositej-idegenség némely általános okára már megkíséreltünk rámutatni A magyar és a szerb felvilágosodás párhuzamos vonásai című tanulmányunkban.[5] Olyan tényezőkre, amelyeket a művelődés szférájában Kosáry Domokos is történelemformáló erőknek tart.[6] Tételes felsorolásban: 1. a két társadalmi szerkezet különbségei, 2. az egyházak eltérő helyzete és funkciója az állami illetve a társadalmi életben, 3. a Habsburg uralkodóház más-más érdekei a magyar, illetve a szerb nyelv és nyelvhasználat, valamint a kulturális intézmények szabályozásában.

De pusztán Dositej személyiségében, műve szellemi tartalmaiban és sugallataiban is nyomozhatjuk az okokat, amelyek miatt a maga korában, de a későbbiek során sem hívta magára különösképpen a magyar literátorok figyelmét. Ezek között az okok között említjük az emberi szituációjából eredő politikai és nemzetszemléletének a másféleségét, kulturális orientációjának önmagából következő divergenciáját a magyar művelődés eszményeitől és irányaitól, nemkülönben az írói élményvilágában rejlő, valamint a filozófiai, esztétikai és ízlésbeli tényezőket. A szerb írásbeli kultúra másik nagy törvényhozójának, az utódnak tekintett Vuk Karadžićnak a programja és egész tevékenysége sokkal inkább kelthette fel a magyar irodalmi emberek figyelmét: a magyar irodalmi népiesség elvi megalapozásához nyújtott ösztönző példát, gyűjteményeivel pedig annak mintáit szolgáltatta a romantika jegyében kibontakozó magyar irodalom számára. Dositej műve nem kínált ilyen, más irodalmi és szellemi organizmusba beültethető, abban felhasználható és továbbható elemeket. Mégis, és éppen emiatt tartjuk fontosnak, hogy Dositej művének néhány vonására a címben adott szempontból is rámutassunk. A már idézett van Tieghem írja említett munkájában, hogy a hatások, átvételek, kölcsönösségek, témák, eszmék, stílusformák, művészi irányok egybevető vizsgálatának az a célja, hogy segítségével „felismerjük, elhatároljuk és tanulmányozzuk – az irodalmakat egymástól elválasztó különbségeken keresztül – a gondolat és a művészet közös és egymást követő állapotait az egymással körülbelül összehasonlítható műveltségi fokon álló nemzetek nagy csoportjánál; hogy jobban megértsük a szellemi és erkölcsi életnek az irodalom által kifejezett fő elemeit".

Az életrajzi esetlegességeken túlmutató „belső pályaív" ismerete bizonyára hozzásegít a Dositej-mű rejtettebb vonulatainak felismeréséhez, s ezáltal a befogadás, illetve a kölcsönösség természetének jobb megértéséhez is a magyar és a szerb irodalom között az adott korszakban. Hogy világosabb képünk legyen „a szellemi és erkölcsi életnek az irodalom által kifejezett elemeiről".

A tizennyolcadik század szellemi fejlődésrendjének mind az emberi kollektívumok, mind az egyének életére jellemző egyik fő törvényszerűségét ismerjük fel Dositej gondolkodásának, tevékenységének, de egész pályájának az alakulásában is. Úgy látjuk, hogy az egyéni vállalkozásokban és a társadalmi moz-

galmakban, a történelmi mozgás és cselekvés úgyszólván összes megnyilvánu lásában egyfajta dedukciós folyamat követhető nyomon. Az emberek mintha előbb jutottak volna bizonyos filozófiai sarkigazságok birtokába, s csak azután próbálkoztak a gondolatilag kimunkált elméleteknek érvényt szerezni az élet mindennapi gyakorlatában. Az 1789 előtti idők, majd a bekövetkező francia események dialektikájában éppúgy megfigyelhető ez, mint pl. a magyar köztársasági mozgalom folyamatában és kifejlésében, de egyéni életpályákon is, mint például a vallás, a filozófia, a nemzet, a társadalom dolgain gondolkodó, majd ezek valós közegében tevékenykedő Dositej esetében is. Vojislav Đurić egy szabályszerű öt felvonásos dráma felépítését, szerkezeti tagoltságát mutatja ki az író életében, amelynek az egyes lépcsői a mind konkrétabb életközegbe vezetnek.[7] Az évekre-évtizedekre bontott szerkezeti egységek egymásutánjából valóban az említett dedukciós folyamat görbéjét ismerjük fel:

1739–1760 (A gyermek- és ifjúkor ősköde)	A kolostorok, az egyház, a mélyen átélt vallásos ideálkép, Bizánc örökségének a továbbélése: a lélek itt még keresi önmagát.
1761–1771 (Az útkeresés évtizede)	A nyugati felvilágosult eszmék hatására az amorf gomolygásból a szellem behatároltabb, a gondolat tagoltabb térségeibe kerül. E pályaszakaszt azonban még a cél és program nélkül moralizálás, az egyetemes humanizmus, a filozófiai elvontság jellemzi, amelyek még nélkülözik a jelenvaló, korszerű világgal számoló teendők felismerését.
1772–1782 (A pályamódosító évtizede)	A Bécsben töltött hat „örömteli és hasznos esztendő" Mária Terézia reformjainak a légkörében, majd hallei élményei és utazásai az európai kultúrtájakon egyre inkább az evilágiság elemeit teszik hangsúlyossá gondolkodásában. Szemléletmódjának gyökeres átalakulására vall, hogy a korszak végén leveti a szerzetescsuhát s „vétkes emberi ruhát" ölt magára.
1783–1806 (Írói pályán)	A peripétia bekövetkeztét az 1783-ban megjelent Levél Haralampijéhez címen ismert programadó írása jelzi: rádöbben a vallásos világkép hamis voltára, a tudományos megismerést fogadja el a filozófia alapelvének. Az etikai alapállású, toleranciát hirdető, politikailag angazsált közíró nagy és termékeny korszaka ez, amelynek jozefinus évtizedében legérettebb műveit írja. (Élete és kalandozásai I., II.; Mesék; Értekezések; Költemények stb.)
1807–1811 (A „hasznos" emberi munka jegyében)	A racionalista bölcselet végső konzekvenciáinak a levonása, a gyakorlati felvilágosodás teendőinek az ellátása: az államszervezés, a törvényhozás, az iskolaalapítás munkája – a polgári társadalom berendezésének a feladatai.

A személyiség kibontakozásának fentiekben vázolt menetét, irányát és ütemét semmiképp sem foghatjuk fel úgy, mint a minden emberi és társadalmi szituációban érvényre jutó sémát. Inkább csak általános tendenciát ismerünk fel benne, amely úgyszólván minden egyedi esetben másképpen valósul meg. A felvilágosodás filozófiai általánosságai felől induló Kazinczy a jozefinista évtizedben iskolafelügyelőként elvi állásfoglalásának már bizonyos gyakorlati feladatait is vállalja, hogy aztán a köztársasági mozgalom tapasztalataival gazdagodva szabadulása után a nyelvi-irodalmi harcok mindennapjaiban használja fel szerzett ismereteit. Bessenyei esetére már nem alkalmazható a képlet: az akadémiát kezdeményező, pragmatikusan gondolkodó tevékeny társadalmi ember élete utolsó szakaszában jut el a végső princípiumokon való töprengésig, a rezignált bölcselkedésig. Mégis mindannyiunk élete és írói tevékenysége a koreszmék történelmi sorsát példázza az adott viszonyok által kondicionált egyéni változatban. A társadalmi ideák, eszmei meggyőződések, bölcseleti alapelvek, sőt a konkrét politikai elkötelezettségek függő és föltételezett volta talán sehol sem mutatható ki oly világosan, mint a jozefinizmus értelmezésében a korszak szellemi exponenseinél. Ehhez nyújt megfelelő alapot Dositej alábbi versének elemzése.

Ево време златно и весело
Кад нам није забрањено јело!
Евангелска царствује слобода,
Збацивши јарам с човечестког рода!
Давид пророк у тимпане свира.
Нек' поп више у триод не дира!
Пентикостар, књига превесела,
Поје Христа спасителја дела.
Деца хлебац у јајца умачу
И с јагањци по травици скачу.
Српске кћери младе, на удају,
Цвеће беру, венце сплетавају,
Са ружицом прси своје красе
И веселе узвишују гласе
На похвалу *римскога Цесара,*
Аустријског двора господара.
Јосифе Фтори, мили владјетељу,
Сунце света и благодјетељу!
Блажена мајка која те родила,
Света сиса која те дојила!
Минерва је, богиња мудрости,
Просветила *твој* дух од младости;
Темис с тобом на престолу седи,
Из *твојих* уста Астреја беседи,
Која по земљи давно *с тобом* ходи,
А сад своје плане производи.

О век златни! О слатка времена
Кад је општа љубов ужежена!
Срећне смо ми, срећне кћери српске
И све девојке влашке и мађарске:
Нећемо се више бојат' манастира,
нит' божијег одрицати мира;
Љубав чисту нећемо гасити,
Нит' јестества законе газити!
Благо нама, ми ћемо бит' мајке
И рађати *Цесару* јунаке;
За сав род наш ми ћемо г' молити,
Са сузама њему говорити.
„Светла круно, *Јосифе велики,*
Простри милост *твоју* на род српски!
Обрати лице и *твој* поглед благи
На дедова *твојих* народ драги,
на Сербију бедну и на Босну
које трпе работу несносну!
Буди подобан неба господару,
Дико света, *пресветли Цесару!*
Изли на свет превисоке даре,
Подај Болгаром њихове бољаре,
Твојим Србљем витезове старе
И Грецији њејзине Пиндаре!"

Ím az üdő, aranykor s vigasság,
Midőn elmúlt evésnek tilalma!
Evangéli szabadság uralma,
Dobva jármot az emberi nemrül!
Üstdobot ver Dávid, a próféta,
Triódonba pap keze ne nyúljon!
Ámde másik, dicséretnek könyve,
Megváltónkat, zengedezi Krisztust.
Gyermek mártja tikmonyba cipóját,
Birkafival zöld gyepben szökdécsel.
Rác leánykák, mind eladó sorban,
Virágszednek, fonván koszorúkba,
Szép rósákkal mejjeket díszítik,
Nagy vidáman hangjokat eresztik,
Dicséretit *római császárnak,*
Bécsi udvar hatalmas urának.
Uralkodónk, jó *Második József,*
Napnak fénye, mindünk jótevője!
Anyád, ki szült, lész örökké áldott,
Szent a kebel, kit csecsszopó szíttál!

Minerva meg, a bölcs istenasszony,
Ifjúkortól *szellemed* megáldá;
Jobbodon ül Thémisz a trónuson,
Asztrája szól, *ajkad* hogyha nyílik,
Veled rója útját a világnak,
Nagy terveit most készül kisütni.
Óh aranykor! Óh te drága idő,
A szerelem midőn majd kiszikkadt.
Örvendezünk, mostan rác leányzók,
S minden jányok, magyarok s olájok,
Nem félünk ím, többé klastromoktul,
Nem mondunk le Isten világárul;
El nem ótjuk lángit szerelemnek,
Nem tapossuk természet törvényit!
Mi boldogság, anyaságra vágyunk,
És szülünk majd hősöket *Császárnak;*
Nemzetünkért száll hozzá fohászunk,
Könnyűink közt *hozzá* imígy szólunk:
„Jósef császár, koronás főnk nékünk,
Rác nemzetre szálljon rá *kegyelmed!*
Fordítsd orcád, s kegyelmes szemedet,
Aggjaira kedves *népeidnek,*
Szerviára, szintúgy Boszniára,
Hol a robot már elbírhatatlan!
Óh nagyurunk, légy a mennyhez méltó,
Világ éke, *fényességes császár!*
Világ teljen – ajándékaiddal,
Jutalmazd meg a bulgár urakat,
Rácaidnak sok régi vitézit,
Gréciának pindári dalnokit!"

(JUNG Károly fordítása)

Dositejnek Mamula Haralampije nevű barátjához, a néhány évvel korábban megismert trieszti plébánoshoz írt s nyomtatásban is közreadott levelét az irodalomtörténet afféle előzetes felhívásnak tekinti a levéllel egyidejűleg megjelent Sovjeti zdravago razuma című művére. Ezt ajánlja tehát barátja, illetve az olvasó figyelmébe, kifejtvén munkája legfontosabb elveit. A levél természetesen sokkal több, mint baráti értesítés: fölvonulnak benne világszemléletének, gondolkodásmódjának, szellemi magatartásának meghatározó elemei, a versbetét pedig érzelmi állásfoglalását fejezi ki az egyidejűleg lejátszódó eseményekkel kapcsolatban. A levél könnyed hangú bevezető soraiból kitűnik, hogy a költő nem politikusként, hanem egy világnézeti álláspont képviselőjeként exponálja a verset. Válaszlevelének megírását a nagyböjt utáni időkre hagyta, arra várván, hogy leáldozzon a szomorkodás és a koplalás ideje, a bab, a lencse, a borsó meg a káposzta egyeduralma. Ez a prózai közlés mintha csak prelúdiuma lenne a

lelkek felszabadultságát megéneklő versnek, amelynek kezdő sorai az ember és a természet húsvéti idilljét idézik. Hangulati előkészítés ez a császár tetteinek dicsőítéséhez: a szökellő bárányok között virágkoszorút fonó eladó lányok örvendeznek az „evangéliumi" szabadságnak, zengvén a császár dicsőségét, aki megszabadította az emberi nemet az egyház reguláinak a jármától. Innen kezdve a vers nem egyéb, mint II. József nagy tetteinek és a személyéhez fűzött reményeknek a felsorolása a panegirisz, a laudáció és a himnusz vegyes elemeiből összeszőve. Motiválása a türelmi rendeletre, az egyházreformra, az anyanyelvi művelődés előtt megnyíló lehetőségekre alapul. Az ezekre vonatkozó reflexiói sok mindenben eltérnek a korabeli magyar költészet hasonló témákat érintő irodalmi alkotásaitól, s éppen ez teszi szükségessé, hogy megvizsgáljuk ezek eszmei hátterét, rámutatva e különbségek okaira a hasonló gondolati indíttatású két irodalom között.

Nem szemléleti önkényről, nem az uralkodó iránti személyi rokonszenv indíttatásáról van szó ebben az ódában, még kevésbé a századtól korántsem idegen udvaronc magatartás, a koncleső egyéni érdek, humanista hízelgés, mecénáskereső szándék, bizantin lélek vagy a panegirista gátlástalansága szólal meg Dositej verséből, amely II. Józsefben kora Marcus Aureliusát köszönti. Azt mondhatnánk: tudatos, átgondolt, történelmi tapasztalattól támogatott álláspont tükröződik benne. A hazafié, az állampolgáré, leginkább pedig az alattvalóé. „Birodalmi" gondolatvilágára jellemző, hogy a szerben kívül a magyar és a román nők erkölcsi kényszerhelyzetének a megváltóját is ünnepli a bölcs uralkodóban, de a bolgár és görög érdekek képviselőjét is. A magyar költészet inkább Mária Teréziát szerette látni ilyen szerepben, ugyanis a felvilágosult abszolutizmus egy „szelídebb", patriarchálisabb s a magyar történelmi osztályok érdekeivel is számoló intézkedései kevésbé ingatták meg a nemesség hűségét a trón iránt (noha már Bessenyeinek is vannak intő szavai Arténishez a Tariménesben az erőszakos térítés miatt). A fenntartás nélküli dicsőítésnek fenti hangnemét azonban még az egyértelműen jozefinista magyar költők, publicisták és gondolkodók munkáiban sem találjuk meg. Kazinczy – ahogy Hamlet-ajánlásában írja – a „despotai hideg parancsolás" korszakának a végét látja az egyébként általa is „rendkívül való embernek" nevezett II. József halálában. A szerémségi alispánnak, a császár föltétlen hívének, Hajnóczy Józsefnek közjogi érvelésében is érzünk bizonyos visszafogottságot az uralkodó reformintézkedéseiről szólva. Így pl. a „Toleranzpatent"-tel összefüggésben kifogásolja, hogy a görögkeletiek közjogi állása nem az ország alkotmányának és jogrendszerének a keretében van szabályozva, hanem az uralkodó által adományozott kiváltságok alapján. Ezért biztosítani kell számukra a megye- és országgyűlési képviseletet, meg kell adni a szavazati jogot, amelyet a más felekezethez tartozó nemzetek élveznek a birodalomban. „Nem tolerancia, hanem egyik vallásfelekezetnek a másikkal teljesen egyenlő jogai kell hogy érvényesüljenek" – írja a Gedanken c. munkájában.[8] A polgári jogbölcselet e korai víziójának a hátterében nem valamilyen absztrakt humanitást vagy a felvilágosodás kozmopolita gondolatait kell sejtenünk, hanem a magyar függetlenség fölötti aggodalmat. Hajnóczy a Dissertatio-ban ui. kifejti, hogy ha a görög szertartású nem egyesülteket a magyarok jogai egyszer majd megilletik, abból természetesen követ-

kezik azok szabad vallásgyakorlata is. „Minthogy azonban ez utóbbiról tételes törvényeink nincsenek, következésként a király kiváltságaik szerint köteles velük bánni." Márpedig semmilyen kiváltságlevél vagy pátens nem szolgáltat semmiféle garanciát arra nézve, hogy az ilymódon kormányzott népet az uralkodó ne politikai instrumentumként használja fel a birodalom érdekei szerint, akár a magyar függetlenségi mozgalmak ellensúlyozására is.[9]

A Haralampije-levél ódája szinte laboratóriumi körülményeket kínál a jozefinizmus polivalens eszmei tartalmainak elemzéséhez. Együtt van benne minden, ami az irodalom komplex történelmi tanulmányozásához rendkívül gazdag lehetőséget nyújt: nyelvének két évszázados patinarétege, a lessingi esztétika elvei, az újklasszicista ízlés, poétika és verstan, a tizennyolcadik század témavilága; a politikai, társadalmi és művelődési viszonyok valamint a filozófia és a hozzá tartozó részdiszciplínák vizsgálatára alkalmas történeti anyag és fogalomkészlet. Bennünket azonban itt csak eszmetörténetileg foglalkoztat: a felvilágosodás általában homogénnek tartott gondolatvilágát, annak visszképét keressük benne, ahogyan az az egyéniség prizmáján átjutva fénytöréses jelenségeivel együtt kibontakozik a versből.

Nem költői ereje, eszközhasználata vagy formaalakítása, hanem egyedül a költő és az ódai tárgy közötti viszony, illetve a költői ihlet természete alapján Dositejé Berzsenyi Dániel korai (ún. személyi) ódáinak némelyikével rokonítható. Azokban érezzük ugyanis a tárgyválasztás tudatosságának, szándékosságának a holtsúlyát, azt, hogy az „ódai zengés" nem a lélek állapotát szólaltatja meg, s hogy a versnek az ereje nem is a költő felfokozott ihletében, hevületében rejlik, inkább a tárgy, annak a pontenciális energiája, a téma vélt vagy valóságos dimenziója folytán nevezhető ódának. Az ilyen költők általában – mondja Horváth János – „a római világ erkölcsi mértékeit alkalmazták korukra, s a római költészet szép illúzióival lelkesedtek mindazért, mi kimagasló voltával a jelenben arra emlékeztetett".[10]

De vajon csupán kritikátlan elragadtatás íratja-e ezeket a sorokat, pusztán megverselt alattvalói hűségnyilatkozatnak vagy csak „szép illúziónak" kell-e felfognunk? Van-e élményháttere, hitele? Maga a költő áll-e a vers mögött, vagy énjének csupán egy része: vállalt ideológiája, intellektusa, tudata, világnézeti vagy éppen politikai álláspontja? Ezeket a kérdéseket természetesen nem történelmi dokumentumoknak kell eldönteniük, hanem magának a versnek, mert az esztétikai produkcióban a műből sugárzó erő, a költő és a vers közti azonosság foka, a minőségi kritériumok jelentik a mércét. A történelmi keret vizsgálata vagy az adott viszonyok elemzése legfeljebb csak megerősítheti az esztétikai ítélet helytállóságát vagy figyelmeztethet a mű belső ellentmondásosságára, esetleg megkönnyíti annak értelmezését. Összehasonlító szempontunkból nézve mindenesetre magyarázattal szolgál a jozefinista elkötelezettségű magyar és szerb irodalom magatartásbeli és gondolati-érzelmi divergenciáinak a megértéséhez. A Dositej-óda lelkesedésének történelmi motiváltságát kétségtelenül a császár orosz szövetséggel tervbe vett hadjárata szolgáltatja, amelynek várt kedvező kimenetelétől Dositej is Szerbia, Bosznia és Dalmácia fölszabadulását remélte a török hódoltság alól. Mita Kostić írja a Dositej Obradović a XVIII. és XIX. század történelmi perspektívájából című monografikus munkájában: „A hábo-

rús előkészületek és a katonaság toborzása a monarchia déli végein 1782 őszén a németek és a magyarok elégedetlenségét váltotta ki, a szerbeket viszont föllelkesítette. A háborús viszontagságokon kívül a magyarok a fokozottabb politikai leigázástól tartottak Ausztria részéről, a szerbek viszont Szerbia és Bosznia felszabadításában reménykedtek."[11]

Egyebek mellett ezen a ponton válnak külön a magyar és a szerb jozefinista gondolkodók útjai: a történelem húzó és taszító erőinek a vonalai ugyanis nem vágnak pontosan egybe, a felvilágosodás ahistorikus szemlélete azonban a múltat, a hagyományt, az örökséget mint elhanyagolható mennyiséget kívül rekesztette a maga bölcseleti rendszerén. A jozefinizmus sem a literátor Kazinczy, sem a nemzetpedagógus Dositej, sem a közjogász Hajnóczy számára nem azonos egyszerűen egy abszolutisztikus kormányzati formával, igazgatási rendszerrel vagy az államapparátus bürokratikus szellemiségével, hanem úgy fogják fel, mint a felvilágosult filozófia beépítését a társadalom alkatába, a korlátaitól megszabadult értelem triumfusát a tudatlanságon, az ésszerűség diadalát az ésszerűtlenen – tehát egy minőségileg magasabb rendű társadalmi értékrendszer elvi alapjait. Csakhogy József állambölcseleti zsenije éppen legnagyobb alkotásainak a tükrében látszik osztozni a kor nagy elméinek illúziójában, abban – Sinkó Ervin fogalmazása szerint –, „hogy az emberi öntudat szabja meg az ember társadalmi létének a feltételeit, s hogy csak világosságot kell belevinni ebbe az öntudatba, és akkor megtörik, és rossz álom rémképeként foszlik szét majd az embertelenség hatalma."[12]

Ilyen az edictum tolerantiae sorsa is. Nem kétséges, hogy a feudális egyház(ak) hatalmának visszaszorítása a polgári állam megteremtésének egyik alapfeltétele, s hogy József egyházreformja (a felekezetek egyenrangúságának elismerése, a kolostorok felszámolása, a rendek felosztása stb.) azt a célt szolgálja, hogy – miként egy bíboroshoz intézett levelében olvashatjuk –: „az ész legyen a birodalom törvényhozója". VI. Pius pápa intervenciójára pedig az a válasza: „...meg kell a barátok seregét tizedelnem, fakírokból embereket kell csinálnom, azokból, akiknek borotvált feje előtt a nép hódolattal térdre borul, s akik hatalmasabb uralmat biztosítottak maguknak a polgárok felett, mint bármi más, ami csak befolyással lehet az emberi lélekre." Az általa kormányzott országban – írja – „minden alattvalónak a *veleszületett szabadságokat szabadon kell élveznie*".[13]

Csakhogy a türelmi rendelet mégsem csupán ilyen szeplőtelen eszmei fogantatás gyümölcse: a megtermékenyítéshez a filozófiai világnézet mellett legalább oly mértékben hozzájárult a politikai érdek, kényszer, sőt taktika is. Mindenesetre elgondolkodtató az az adat, amelyet Mita Kostić közöl a katolikus és a görögkeleti kolostorok megszüntetésének az üteméről. A kolostorok leépítése már Mária Terézia alatt megkezdődött, II. József uralma alatt ez a folyamat azonban rendkívül felgyorsult – egészen a török elleni hadjárat megindításáig. A hadműveletek felvonulási terepe Szerémség, a karlócai érsekség területe, s így a hadjárat számos ottani kolostor sorsát közvetlenül is veszélyeztette, ami Mojsije Putnik érseket arra kényszeríti, hogy megmentésük érdekében teljes tekintélyét latba vesse az udvarnál. Közbenjárását teljes siker koronázza: a szerbség katonai erejére és a görögkeleti egyház erkölcsi és politikai befolyására

számító *hadvezér* és *politikus* császárban elhallgat az *ideológus*, s elvi álláspontját mellőzve 1787. XII. 5-i határozatával felfüggeszti a görögkeleti kolostorok felszámolására irányuló rendeletét. Mita Kostić így összegezi a felvilágosult abszolutizmus intézkedéseinek az eredményeit a kolostorok felszámolása ügyében: „A kolostorok Mária Terézia illetve II. József uralkodása alatti megszüntetésének a történeti áttekintéséből világosan kitűnik, hogy Mária Terézia 11 kisebb és 3 nagy szerb kolostort szüntetett meg, de egyetlen katolikust sem, míg II. József 738 katolikust, de egyetlen szerbet sem."[14] Ebből egyértelműen kitűnik az ideológiai és a politikai tényezők részaránya a birodalom kormányzásában, egyben pedig Hajnóczy közjogi gondolkodásának logikáját is igazolja a *tolerancia* és az *egyenlőség* alternatívájának a kérdésében.

Dositejt, természetesen, nem az egyházak és a felekezetek alkotmányos helyzete, jogállása és szabályozásának kérdései foglalkoztatják, mert emberi és polgári státusa felmenti attól, hogy az állam, az alkotmány, a rendek, a corpus iuris kategóriájában gondolkodjon, ami viszont a magyar közírók, költők, lingvisták, gondolkodók és más literátus emberek észjárására súlyos teherként nehezedett, s ami kulturális-nyelvi iránykeresésükben nemcsak befolyásolta őket, hanem nagymértékben korlátozta is polgári eszméik szabadabb kibontakoztatásában, pontosabban: a József-féle reformgondolatok elfogadásában. Dositej fogalomvilágának a kerete a nép, a kultúra, a természet törvényei szerint élő, gondolkodó és cselekvő ember. Csak élete utolsó szakaszában lesz kénytelen a szervezett közösségi létformát szabályozó intézményrendszer követelményeivel is komolyabban számot vetni, mint az államszervezés feladataiban és gondjaiban osztozó felelős állású főtisztviselő. Feloldásra, legalábbis magyarázatra szorul tehát az az ellentmondás, ami a jozefinista állam jelentésalkata, másrészt pedig a Dositej által képviselt nyelvi-nemzeti-művelődési koncepció között látszik, ezzel összefüggésben pedig az is, hogyan egyeztethető össze pusztán a salus rei publicae elvével törődő, de a nyelvben és hagyományokban gyökerező műveltség szükségletei iránt érzéketlen császár magasztalása annak a Dositejnek a hitével, akit úgy ismerünk, mint a népnyelvben megújuló nemzeti műveltség és a szerb kulturális öntudat legkövetkezetesebb hívét a maga korában. Az uralkodói bölcsességet magasztaló óda után a levélnek gyakran emlegetett sorait idézzük, írónk mélyen demokratikus művelődési programjának és a nyelvről alkotott felfogásának tömör megfogalmazását abban az évben, amelyben már az uralkodó is fogalmazza hírhedt nyelvrendeletét:

„Vessünk egy pillantást Európa művelt népeire. Korunkban minden nemzet tökélyre akarja vinni a maga beszédmódját (dialektusát), ami igen hasznos, hogyha a tanult emberek gondolataikat az egész nép által ismert nyelven írják le, akkor az értelem világossága és a tudomány világa nem marad azok körében, akik értik a régi irodalmi nyelvet, hanem kiterjed s eljut a falusi emberhez is, feltárulkozván a legegyszerűbb nép, a pásztor előtt is, csak ha tud olvasni. Márpedig mily könnyű dolog bárkinek is megtanulni olvasni a saját nyelvén! Kinek nem lesz majd kedve, hogy csekély iparkodással megtanuljon olvasni, olvasván azt, ami okos és értelmes s igen könnyen felfogható? Tudom, azt vethetik ellenem, hogy ha közönséges dialektusban kezdünk írni, azzal elhanyagol-

juk a régi nyelvet, s az lassacskán elvész. Azt felelem erre: Milyen hasznunk származik egy nyelvből, amit a nép tízezer tagja közül alig egy ismer a kellő mértékben, s amely idegen az én anyám és hugaim számára?... Ám tanulják meg!... Könnyű ezt mondani, de nem meg is tenni. Hányan vannak, akiknek idejük és lehetőségük van, hogy megtanulják a régi irodalmi nyelvet? Nagyon kevesen! Az egyszerű köznyelvet viszont mindenki ismeri, s azon mindenki, aki csak tud olvasni, művelheti elméjét, jobbíthatja szívét s ékesítheti természetét. A nyelv értékét annak hasznossága adja. Márpedig mi lehet hasznosab, mint az egész nép által beszélt köznyelv?"[15]

Nemcsak nyelv-, de nemzetszemlélete is benne van ezekben a szavakban. A *nép* és a *nemzet* fogalmának s megnevezésére a (XVIII. századbeli) szerb nyelv azonos szót használ: *narod,* s csak nyomatékos megkülönböztetés esetén él az utóbbi fogalomra nézve a *nacija* terminussal. Mint a szóhasználat egyét eseteiben, itt is az adott korszak adott viszonyai tükröződnek: a szerbség homogénebb társadalmi szerkezetének a lenyomata ez a nyelvben, a tudatban, a gondolkodásban. (Emlékeztetőül: a magyar szóhasználat szerint a *nemzet* fogalmába a tizennyolcadik század magyar társadalmában, s még jóval később is csak a „történelmi osztály" tartozik. Dositej tudatvilágában azonosul a nyelv és a nemzet fogalma, mert meggyőződése szerint a nyelv és a származás egy közösség nem változó komponensei. Az egy nyelvű és származású nép együvétartozását nem veszélyeztetheti sem a vallás, sem a felekezetek szerinti megoszlás, még akkor sem, ha más törvények szabályozzák életüket vagy más országok fennhatósága alatt élnek is.. „Ki ne tudná – írja levelében –, hogy a crnagorai, dalmát, hercegóc, bosnyák, szerb, horvát (kromje mužâ),[16] szlavón, szerémségi, bácskai, bánáti (az oláhon kívül) egyazon nyelven beszél?

Azokról a népekről szólva, amelyek ezekben a királyságokban és tartományokban élnek, értem mind a görög, mind a latin egyház követőit, nem rekesztve ki közülük még a bosnyáktörököket és a hercegovinaiakat sem, mivelhogy törvény és vallás változhatnak, de származás és nyelv soha. A bosnyák és hercegóc törökök a törvény töröknek nevezi, de származás és nyelv szerint ők bosnyákok és hercegócok maradnak, ami ükapjuk volt s ami utolsó unokájuk is lesz míg csak világ a világ. Török a nevük, amíg e földön a török uralkodik, de mihelyt az igazi törökök visszatérnek honukba, ahonnan elszármaztak, a bosnyákok ismét bosnyákok lesznek, mint őseik."[17]

Amint a Haralampije-levél e gondolataiból kitűnik, Dositej a nyelv funkciójáról egyáltalán nem a józsefi államkoncepció szellemében nyilatkozik, ugyanis a műveltség, a haladás, a civilizáció leghathatósabb eszközét éppen a nép, a tömegek által használt nyelvben látja, sőt épp ezt a nyelvet tartja közösségformáló, a társadalom kohézióját fokozó erőnek. Nincs adatunk arról, hogy ellenkező felfogásuk miatt Dositej később módosította volna kedvező véleményét az uralkodóról illetve politikájáról. A vers József iránt kifejezett lelkesedése, másfelől pedig írónknak a nemzeti nyelv melletti kiállása közötti ellentmondást egyedül úgy lehet feloldanunk, hogy az ódában a költő nem a politikust, hanem Minervának a kegyeltjét magasztalja, aki érvényt szerez az ésszerű Rend és Törvény követelményének (Themis, Astres), viszont úgy véli, hogy a szerbség akkori közjogi állása szempontjából (annak állami függetlenségére nézve)

tervei és intézkedése nem járhatnak semmi hátránnyal, sőt benne látja a balkáni szláv népek lehetséges fölszabadítóját. Az ő József-képében tehát a magyar írók által megrajzolt „patriarkális" felvilágosult uralkodó képe jelenik meg, Mária Teréziáé: „... az emberbarát és jótéteményeket gyakorló császár, aki népére nem mint birtokára, hanem mint családjára tekint, s akit az isteni gondviselés azért állított annak élére, hogy megvilágosítsa és értelmessé tegye, hogy a gonoszságtól eltérítse s jócselekedetekre vezesse, hogy megóvja és védelmezze, s hogy bőségben részesítse." Az *emberbarát* vagy a *hazafi* alternatívája tehát nem is aggasztja Dositejt, mint a korabeli magyar reform-értelmiséget, amelyet akaratlanul is az államiság, az alkotmányosság, a „történelmi jog", a politikai szempontja befolyásol, noha tudatában van, hogy az uralkodó reformjai a társadalmi haladást szolgálják. Dositej mentes maradhatott – Szekfű szavával mondva – „a politika e salakjától". Skerlić mutat rá, hogy „... írásai nagyon kevés politikumot tartalmaznak. Az ő korában játszódott le a nagy francia dráma, de nála egyetlen szó, egyetlen írás vagy allúzió sincs, amely erre a nagy történelmi eseményre utalna. A szerb nép harcáról és követeléseiről; az 1790-es temesvári szerb kongresszusról, ami az egész 18. században a legnagyobb esemény a szerb nép életében; a szerb egyházban dúló egyenetlenségről és a nemzeti autonómiáról – sehol semmi, sem írásaiban, sem leveleiben".[18] Rá kell azonban mutatnunk, hogy ez az apolitikusság semmiképpen sem jelenti a nemzeti szempont elhanyagolását Dositej munkásságában. Teljesen történelmietlen s ennélfogva hamis az a nézet, amely írónk fentebb vázolt eszméit és filozófiai felfogását nemzetietlennek vagy akár csak közömbösnek minősíti, vagy szembe állítja a Vuk–Njegoš–Branko romantikus irodalmi eszménnyel, mert Dositej nélkül még elképzelni sem lehetne a szerb nemzeti gondolat kibontakozását. Igaz ugyan, hogy Vuknak még Dositej életében voltak elmarasztaló megjegyzései mestere tevékenységére, halála után pedig mind gyakoribbak a már-már bosszús és epés kifakadásai elődje számlájára. Legkeményebbnek az a nyilatkozata látszik, amelyben Dositej felvilágosult és demokratikus gondolatairól úgy beszél, mint szociális demagógiáról, felelőtlen lázításról. Egy 1820-ból származó kritikai jegyzetében, amelyben Stanimir Živković Telemach-fordításáról mond lesújtó véleményt, nem kíméli Živković barátját, Dositejt sem: „A csőcseléknek igencsak tetszett, hogy Dositej úgy lármázik a *kalugyerek* és a *kolostorok*, a *böjtölés*, a *szent ereklyék* s még néhány más egyházi szokásunk ellen... Ám mondja meg Živković úr, van-e ebből a csőcseléknek *haszna* vagy *kára?* Ha Živković úrnak tetszik, hogy őt a csőcselék örömmel olvassa, ám fogjon hozzá írni a papok és püspökök ellen, mások meg őt követvén a nemesek és a birtokosok ellen, s meg fogja látni, hogy azt a csőcselék szívesebben olvassa, mint bármilyen szónoklatot a megbékélésről meg a szeretetről."[19] Ennek a hangnemnek is – mintegy harminc-negyven évvel Dositej e nézeteinek hangoztatása után – megvolt a maga belső indoka: a hagyományőrző, -mentő és -gyűjtő Vuk a polgárosuló, bécsi szokásokat majmoló, „módi"-tól megszédült – főleg vajdasági – szerb kereskedő, iparos és tisztviselő réteget tartja szeme előtt, amely valóban egyre inkább távolodik önmagától, vallásától, szokásaitól, de nyelve és költészete ősi, autentikus vonásaitól is. Viszont Dositejnek nem akkor szolgáltatunk igazságot, ha „megvédjük" attól a vádtól, hogy a maga

módján, Európa-ideáljával elősegítette ezt a folyamatot, hanem akkor, ha a maga korának igényei, feltételei és lehetőségei alapján ítéljük meg tevékenységét s mérjük fel gondolatait, ha tehát történeti keretbe helyezzük opusát. A Vuk-féle – megint csak a maga korára nézve érvényes, de az ő korával együtt meg is haladott bírálat indítéka s előidéző oka a huszadik század némely írójának és esztétájának a tudatvilágában ideológiai monstrummá növekedett annak bizonyítékaként, hogy minél inkább eltávolodik a szellemi alapjelenség s kiszakad a maga térbeli és időbeli keretéből, annál nagyobb a veszélye a látószög eltorzulásának, a jelenség inadekvát értelmezésének, a valóságos dimenziók helytelen érzékelésének. A század korszakos jelentőségű nagy gondolatait szerb nyelven először megszólaltató Dositejt, a korabeli Európa kultúrájával együtt lélegző s éppen ezért a minden későbbi fejlődés számára irányt adó írót, aki éppen azáltal lehetett a tizennyolcadik századi szerbség szunnyadó erőinek az ébresztője s érdekeinek felismerője, hogy a művelt világ tudományának, erkölcsének, filozófiájának legjobb eredményeit építette bele a szerbség tudatába – ezt a Dositejt a nacionalista kultúrszemlélet nemcsak ki akarta iktatni a nemzeti értékek sorából, hanem egyenesen azzal vádolta, hogy a nemzet ősi szellemi alkatának homlokegyenesen ellentmondó tanításával azt meg is rontotta. Az ahistorikus történelemszemlélet valóságos fintora az az „értékelés", amit a Völkerschaft-eszmeiség hazai szálláscsinálójának a szerepében Svetislav Stefanović mond az író küldetéséről születésének kétszázadik évfordulója alkalmából. Stefanović szavaiban világosan azonosítható kora ún. szellemtörténeti felfogása, amely bizonyos konstans szellemi jelentésalkatokat vélt fölismerni a művekben és az alkotókban, így ennek a jegyében Dositejben a szerb lélektől idegen, kozmopolita nézetek, erkölcsök és eszmék letéteményesét látja, s szembeállítja Vukkal, mint a szerb népi-nemzeti individualitás egyedüli, igaz, autentikus megszólaltatójával. Talán nem szorul bizonyításra, hogy ez a mondvacsinált antagonisztikus szembenállás nem a szerb kultúra e két alapozó egyéniségére jellemző, hanem sokkal inkább a szerb értelmiség politikai és világnézeti megoszlásának, polarizációjának a vetületrajza és lenyomata Stefanović szövegén. „Dositej az ő »szerbus« népe iránti szeretetével semmi érzéket sem árul el a szerb nép, annak lelke, költészete, élete, még kevésbé missziója iránt, amelynek mindenáron útmutatójává akarta magát megtenni, felvilágosítójává és tanítójává, Nyugat-Európa példaképét és annak életbölcsességét állítván eléje. Dositej alkalmi figurája és múló pillanata a mi oktatólagos vagy éppen néptanítói, rég feledésbe merült nyugat-európai sámfára vont racionalizmusunknak" – írja a Vreme c. napilapban 1940-ben.[20] Csak reménykednünk lehet, hogy ennek a történelemszemléletnek nem támadnak fel a vámpírjai.

Zárjuk a magunk kommentárjait egy egészen más hangnemben megszólaló egykorú magyar kommentárral, a Nemzeti Plutarkus 1816-ban, Dositej halálának ötödik évfordulóján megjelent méltatásával. Szerzői, Kölesy Vincze Károly és Melzer Jakab, úgy véljük, világosabban látták és értették Dositej történeti misszióját, mint egyes kései szerb utódai. Ez a méltatás már nem a személyi kapcsolatok vizsgálatának a körébe tartozik, inkább Dositej utóéletének, recepciótörténetének az illusztrációja, mégis indokolhatja azt a szempontunkat, hogy a művet mindig célszerű a nemzetközi irodalmi környezetbe ágyazottan értelmezni.

„Obradowics sokféle Országokat béjárt, u.m. Görög Országot, Albániát, Itáliát, Német Országot, Francia és Anglia Országokat, és megtanulván mindeniknek nyelvét; mindenik Nemzetnek klasszikusait megolvasta, az alatt míg közöttök tartózkodott, a' magok nyelveken, és így 25 esztendőkig tartó utazásai után hazatért, mint ama Scytha philosophus, a' leggyönyörűbb tapasztalásoknak kincseivel megrakodva, a' maga jó, de a' kulturának alsó fogán álló hazafijaihoz, és mint magát, úgy azokat is nagy serénységgel kezdé pallérozni, s' boldogítani. Felséges volt, és a' maga nemében egyetlen egy az ő czélja, a' mellynek elérésére a' legtisztább hazai lélek és nemes indulat lelkesítette.

..... Obradowics annyira megszerette az ánglus nemzetet, hogy akár egész életének napjait közöttök álmodozta volna el. Hanem nagyobb kötelességet érzett, ő hazafiai eránt, kiknek szomorú állapotjok a' megvilágosodásra nézve, naponként hanyatlott, születte-földét tehát, idegen nemzetért elhagyni nem akarta. Minden cselekedeteinek fő indító okaiul szolgált az, hogy a' Szerbusokat írásai által majd bölcsebbekké, okossabbakká és boldogabbakká tejéndi.

..... Végre hazája eránt való nagy szerelme csak ugyan haza vezette, és életének estvéjét Belgrádban töltötte el mint a' szerbus Tanácsnak Szenátora, az iskoláknak fő felvigyázója, és a' híres Cserni György' fiainak nevelőjük, nagy becsületben és megelégedéssel.

..... Hanem mint író úgy is nagy érdemeket szerzett ő magának nemzete' megvilágosításában, egy Szerbus író sem haladta őtet fejül fényével tündöklésében. A' köznépnek nyelvén írtt, melly a' régi slávus ekklézsiai nyelvhez közelít, inkább mint az orosz nyelv, azért írt pedig azon, mert a' nép azon beszélvén azt akarta, a' mint maga szokta mondani: hogy minden fijak és leányok a' fekete hegytől fogva Szemendriáig és a' Bánátig megérthessék írásait (...) Az egész munkából kitetszik ez a' jó szándéka, melly szerint hazafijait jobbra szerette volna tanítani. Hogy felvilágosodásokat nagyon kívánta, onnan is világos; hogy a' sok klastromoknak haszontalanságát rettentő kemény erősségekkel igyekezett megmutatni; a' közönséges tanító intézeteknek szükséges voltokat pedig derekas tudománnyal adja elő.

..... Obradowics a' maga biographiája eleibe egy nevezetes, itt ott jovialis gondolatokkal kitűzött levelet bocsátott, a' mellyet ő Charalamp barátjának és földijének Lipsiából küldött, és a' melly ennek a' híres világi bölcsnek képét és rajzolatját szépen előnkbe adja, abból az is kitetszik micsoda rendűeknek írtt ő, minő okokból; miért új szerbus nyelven, és az ő történeteinek csudálatos fordulásait; mimódon szabadult ő meg a' II-ik Jósef' kormánya alatt a' kalugyerségnek setét homájjaitól, és mint jutott nemzete köztt a' legmegvilágosodottabb férjfiaknak dicső híreknek fényességekre azon sok nyomoruságok, szenvedések és bajok ellenére is, a' mellyeket ő sok utazásaiban kiállott..."[21]

Jegyzetek

[1] Paul van Tieghem: Litterature comparée. Paris, 1931. In. Összehasonlító irodalomtörténeti szöveggyűjtemény. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 124. l.

[2] Dositej Obradović szövegeit az író születésének (1739) kétszázötvenedik évfordulója alkalmából megjelent válogatás alapján tárgyaljuk (Dositej Obradović: Izabrani spisi. Izbor i redakcija Božidar Kovaček. Predgovor Vojislav Đurić. Matica srpska, Novi Sad, 989.)

[3] Risto Kovijanić: Srpski pisci u Bratislavi i Modri XVIII veka. Matica srpska, Novi Sad, 1973. 116–122. l.

[4] Állatmeséi „tanulságainak" (naravoučenije) némelyikében is felismerhető magyar személyekkel vagy a magyar nyelvvel való érintkezéseinek egy-két mozzanata. (Lásd: D. O. Kratke priče. Matica srpska, Novi Sad, 1989. 59. és 119. l.)

[5] In.: Szomszédság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 93–133. l.

[6] L.: Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 1980. 363. l.

[7] L.: D. O. idézett kiadás, bevezető tanulmány.

[8] II. József uralkodói alakjának magyar megítéléséhez hivatkozhatunk ismét a Kazinczy köréhez tartozó, messzemenően méltányos Pápay Sámuelre. Elismeri ugyan, hogy „... a felséges József alatt jobban kezdett közöttünk terjedni az esméretek világossága, szabadabb folyamat engedtetett a könyvírásnak s általában a gondolkozás közlésének...", de megállapítja, hogy „Időközben egy rázást kapott országunk alkotmánya is". (L. Régi magyar próza. Budapest, 1942. Pápai Sámuel: A magyar literatura esmérete. 570. l.)

[9] Erről bővebben: Sz. I. Hajnóczy és a délszlávok. Forum, Novi Sad, 1965. 86–88. l. – Hogy a szerémi alispán nem egyéni véleményt fejez ki, bizonyítja ezt a korabeli népszerű pasquillus-irodalom is, amely már azt is sérelmezi, hogy a protestánsokat csak „megtürtként" kezeli a pátens: „Amit kaptál most találtál ne vegyed igen nagyra, Mert még talán vagy igazán ez a Tollerantia, Mézes madzag vagy mérges mag lészen farkastorkodra" – mondja az egykorú rigmusfaragó. V. ö. Téglás Béla: Történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. 116. l.

[10] Horváth János: Berzsenyi és íróbarátai. Budapest, 1960. 85. l.

[11] Mita Kostić: D. O. u istorijskoj perspektivi XVIII i XIX veka. SAN, Beograd, 1952. 73. l.

[12] Sinkó Ervin: Magyar irodalom. Novi Sad, 1963. 84. l.

[13] II. József leveleit idézi Kornis Gyula: Tudomány és társadalom. A tudomány szociológiája II. Budapest, 1944. 308–309. l.

[14] Mita Kostić: i.m. 44. l.

[15] D. O.: i. m. 48–49. l.

[16] „kromje mužâ" = „a mužokon kívül" (a zagorjai parasztokon kívül)

[17] D. O.: i. m. 49–50. l.

[18] Jovan Skerlić: Srpska književnost u XVIII veku. Beograd, 1923. 293. l.

[19] Vuk kritikáját l. Kosta Milutinović: Dositej i njegovi savremenici. Matica srpska, Novi Sad, 1941. 53. l.

[20] Uo. 62. l.

[21] *Nemzeti Plutarkus* vagy a Magyarország s vele egyesült tartományok nevezetes férfiainak életírásaik. Hív forrásokból merítette s időszak szerént előadta Kölesy Vincze Károly Melczer Jakabbal együtt. Pest, 1816. IV. köt. 183–197. l. Az idézetek a 183,. 184,. 194,. 195. és 196. old.

Rezime

Dositej-komentari
Prilog uz mađarsko tumačenje jednog pisma Dositeja Obradovića

U svetlu pisma Dositeja Obradovića M. Haralampiju studija želi da ukaže na polivalentnost shvatanja reformističkih ideja Josipa II od strane Dositeja i njegovih savremenika, književnika Mađara. Autor iz tog gledanja razmatra razlike značenja patenta o toleranciji, odluke o ukidanju crkvenih redova i manastira, uvođenja nemačkog kao državnog jezika itd. za duhovni život odnosno književni razvoj pomenutih naroda; analizira razloge zbog kojih jozefinizam ima različit odjek kod njih, mada njihov pogled na svet, poimanje života, društva, nacije, vere, kulture, jezika itd. potiče iz zajedničkog korena prosvećenosti odnosno racionalističke filozofije. Te razlike autor objašnjava uslovljenostima društvene strukture, istorijskog razvoja kao i nejednakog statusa ovih nacija u okviru Habsburške monarhije kao i političkih promišljaja bečkog apsolutizma. U tom istorijskom i društvenom okviru razmatra i osobne karakterne crte pisca, pokušava otkriti razloge zbog kojih Vuk ima daleko veći odjek u mađarskoj književnosti uprkos tome što Dositejeve filozofske ideje, njegova evropska kulturna orijentacija imaju više sličnosti sa istodomnim mađarskim duhovnim nastojanjima. Vukov program, iako sadrži mnogo više autentičnih nacionalnih crta i više je okrenut prema endogenim izvorima srpske kulture, ipak nudi prihvatljiviji model nastupajućoj novoj generaciji mađarskog romantizma, dok Dositejeva poetika, etika i njegova veća bliskost „anacionalnom" klasicizmu krajem 18. veka već ne predstavlja uzor mađarskoj literaturi. Retki komentari i sporadične refleksije na njegova dela u mađarskim publikacijama više ga vrednuju kao tipičnog predstavnika „stare" škole, ali napr. opširan članak Karolja Keleši Vincea (Kölesy Vince Károly) u almanahu Magyar Plutarkos (1816. god.) odaje mu veliko priznanje za zaslugu u podizanju opšte kulture kod Srba.

Summary

Dositej Commentaries
Contribution to the Hungarian Interpretation of One of Dositej Obradović's Letter

In the light of Dositej Obradović's letter to M. Haralampije, the study aims at indicating the polyvalence of comprehension of the reformist ideas of Joseph the Second on behalf of Dositej Obradović and his Hungarian literary contemporaries. From this point of view, the author considers the discrepancies between the meanings of the act of tolerance, the decision on suppressing the holy orders and monasteries, the introduction of the German language as the official one, etc. for the intellectual life i.e. literary development of the mentioned peoples: he analyses the reasons of different reactions on Josephinism, although their world conception, comprehension of life, society, nation,

religion, culture, language originate from common roots of Enlightenment i.e. rationalist philosophy. The author explains these differences by the conditionality of the social structure, historical development as well as unequal status of these nations within the Habsburg Monarchy and political deliberations of the absolutism of Vienna. In this historical and social frame he considers the writer's particular character traits as well and tries to find out the reasons, becausé of which Vuk has much greater response in the Hungarian literature, in spite of the fact that Dositej's philosophical conceptions and his European cultural orientation have more similarities with the contemporary Hungarian intellectual aspirations. Even if Vuk's programme contains much more authentic national features and is turned more to the endogenous sources of the Serbian culture, it offers still a more acceptable model to the coming, new generation of the Hungarian Romanticism, until Dositej's poetics, ethics and his greater closeness to the „anational" Classicism late in the 18th century do not represent any more the ideal for the Hungarian literature. The rare and sporadic reflections on his works in Hungarian publications treat him rather as the typical representative of the „old" school, however, e.g., a detailed article of Károly Kölesy Vince in the almanac Magyar Plutarkos pays him great praise for his contribution to the development of the general Serbian culture.